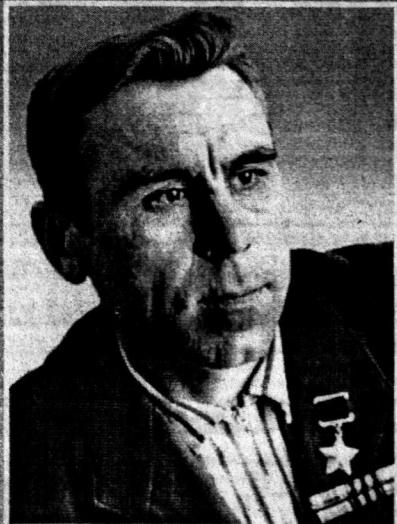

Совет
Эвилелиниң
Маадыры

**Василий Петрович
БРАГИН**

1944 чылдың чайынында Прибалтикада Сувалки суурну хостаар дээш тулчуушкунга Василий Брагин эрс-дидим чоруун көргүскен. Ук тулчуушкунга офицерлер өлүрткен, чаңгыс-даа угерт-боо артпак, а фашист танкылар бистин туружувусче кел-ле чыткан. Сержант Брагин кончуг дүрген шиитпирни хүлээп алгаш, ротаны командылап эгелэн. Олар 3 танкыны чаза тепсипкен турда, бистин боду чоруур угерт-бооларывыс дуза кадып чедип келген. Ынчан дайынчылар камгалалдың дээрбээн чаза таварып, удур халдаашкынче киргэн. Ол маадырлыг чоруун база командылалдың дайынчы даалгалаарын эрс-дидим күүсеткени дээш В.П.Брагинге 1945 чылдың март 24-те Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывысан.

В.П.Брагин 1926 чылда Красноярск крайның Ермаковск суурга, төрүттүнген. 1941 чылда 7 чыл школазын дооскаш, Артемовск хоорайда фабрика-завод училищезине өөренип киргэн. 1943 чылда анык оол Совет Армияже кыйгырткаш, 3-кү Беларусь фронтузун тулчуушкуннарынга киржип турган. Тулчуушкуннарга ол коргутш чок дайылдажып келген. Оон баштайгы шаңналы – “Дайынчы ачы-хавыязы дээш” медаль. Удавайн база катап шылгарааш, Алдар орденниң III чергези-бile шаңнаткан.

Ол үеде В.П.Брагинниң адайеzi Каа-Хемниң Сарыг-Сепке көжүп келген. Фронтучу боду база шеригден халашкаш, Каа-Хемниң “Ленин” аттыг колхозунга агрономнап турган. Ак-сеткилдиг ажылы дээш “Хүндүлелдин демдээ” орден, “Курчерлерни шингээдил алганы дээш” медаль-бile шаңнаткан. Дайын маадыры күш-ажыл фронтузунга база мурнакчы болур дээрзин ол херек кырында байдыткаан.

Дайын болгаш күш-ажылдың хоочуну В.П.Брагинниң чырык ады чугле сарыг-сепчилерниң эвес, а республиканың бүгү чурттакчыларының чүрээнде артып калган. Оон ады-бile Сарыг-Септе бир кудумчуну адаан. Чылдың-на В.П.Брагин аттыг шаңнал дээш хол бөмбүүнгө спортчу маргылдаа Каа-Хем кожуунда эртип турар.

Улуг Тиилелгениң 60 чылы

Тыва эки турачы альттыг эскадроннуң дайынчы оруу

УКРАИНА ОЛАРНЫ УТПАС

Тыва эки турачы альттыг эскадроннуң бактаап киргени 31-ги гвардейжи альттыг полк Горынъ хемни кешкеш, дайынны оон ыңай суруп чорукканнар. Ам коп утланышкында – Украинаның область төвө Ровно хоорай.

Оон ыңайгы тулчуушкуннар улам дошкуураан. Шаап халдаан альттыг шериглерни Ровноже чоокшултас дээш, гитлержилер бүгү күжүн харамнанмай турган. Ынчалздаа Клеваньга болгаш Деревянное суурга дайынның мөөннекишиккинин чылча шапкаш, Ровно-Луцк аразының демир-оруун үзе киргеш, полк гитлержилерни Ровно уунче истеп суруп чоруккан. Тыва эки тура-

зын таварбышаан, хоорайның сонгубарыны талазынга быжыглангаш, оон соонда демир-орук станциязын холга киирер.

1944 чылдың февраль 1-де тууйбу заводу дээш аар-берге тулчуушкун эгелэн. Чамдыкта хол-бile сокчур ужур-даа таварышкылаан. Метр совет чөр бүрүзүн тывалар хан-бile чаалап ат турганнаар.

Дайынның камгалалынче бир дугаарында гвардейжи улуг лейтенант Куулар Тончуттун взводу ханылап кире бергендер. Оларны гвардейжи улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң пулеметчулары деткип турган. Ол сегиржип алышкыннарга Ховалыг Дөңгүр-Кызыл дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүзүп, немецтерни бүзүрелдиг соп турган. Оон расчедунун ийги номери Салчак Байыр база эрестиг тулушкан.

Дайынның оду күштелип турзадаа, Тончуттун взводу завод девис-кээрин хостаарын уламчылавышаан.

– Взвод, атакаж! Бурунгаар! – деп кийгыргаш, Тончут турал халааш, барып тулушкан. Дайынның пулемет огу кыргый дээпкен болган. Эрс-дидим командир төрээн чурт дээш ынчалдыр амы-тынын берген. Взводту командаарын оон ыңай старшина Түлүш Сундай хүлээп алган...

Ол дүне дөрткү эскадрон Ровно хоорайның мырыңай чанында демир-орук белдирингэ чедип келген. Тулчуушкун улам шыңгыраан. Хоорайны бербес дээш фашистер чүнү-даа харамнанмааннар – ок-чепсээн-даа, дирг күжүн-даа.

Ровнода мөөннешкен дайынны долгандыр оттүг дээрбек улам-на чырылып орган. Гитлержилер бүзээлээшикнен уштунар дээш бистин кезектиривили кошкак чирин дилеп шаг болганныар. Дубно биле Млынов уунче дезип чадаан немецтер Ровноже ээп келгеш, сөөлгү тынынга чедир тулчуурун шиитпирлеп алган...

Тыва эки турачыларның эрс-маадырлыг чоруунун дугайында хөй документилер архивте кадагалатынган. Ылаңгыя 8-ки Ровно аттыг гвардейжи альттыг дивизияның командири гвардейжи генерал-майор Павловтун 1944 чылдың февраль 17-де ТАР-ның нам, чазааның адресинге бижээн чагаазында Ровно дээш тулчуушкун талазы-бile мындыг одуруглар бар: “1944 чылдың февраль 2-де Ровно дээш тулчуушкунга тываларның эскадрону дайынның артиллерия-миномедунун, ланчы-пулемедунун болгаш автомадының

куштүг от ажыдышкындан чалданмай, альттыг чыскаал, “Ура!” деп кийгы-бile демир-орук станцияларынч таварып киргеш, немецтерни мөгүдедип, дезер чорукка таварыштырган, ол чорук бистин кезектиривилистан станцияны хенертен эзлэп алышын хандырган”.

Бодунуң чагаазының түнелинде генерал мынча деп бижээн: “Силерниң маадырлыг гвардейжи капитан Кечил-оол немец эжелекчилерге удуур тулчуушкунга дидим, эрес-маадырлыг, коргуш чок командир деп бистин каттыжышкыны выстың составы шупту билир... Тыва эскадроннуң дайынчыларын болгаш командирлерин шуптузун чазактың бедик шаңналынч кииргеш, оларның дайынчы чедиишкіннерин бедибile үнелээн бис...”

Тыва эки турачы альттыг эскадрон Украинаның Деражно, Погорельцы, Сурмичи сууралын болгаш Ровно, Дубно хоорайларын маадырлы-бile немец фашистиг эжелекчи-перден хостаан.

1944 чылдың март 10-да Совет командылал чериниң айтышкыны езуугаар 31-ги полкка дириг арткан тыва эки турачыларны Ковров хоорай же дедир эгидипкен.

1944 чылдың июнь 17-де маадырлыг эки турачыларны төрээн Тывазы байырлыг уткуп алган.

Тыва эки турачы альттыг эскадроннуң дайынчыларын Ровно хоорайның ажыл ишчилери кезээде утпас. Областың девискээринде Ада-

**Украинаның Ровно хоорайда
Тыва эки турачылар кудумчузунда
тураскаал бижиктиг самбыра**

чыларның дайынчы херектеринин дугайын Клеваньың болгаш Деревянное суурнуң хоочун чуртакчылары мынчаар чугаалааннаар: “Совет шериг хептиг, кара-кара шырайларлыг кишилөр билдинмес дылга чугаалажып, дидими-бile тулчуп турганын көргөн бис. Олар Клевань чанынга хөй-хөй дайыннарны пулеметтар, автоматтар-бile кыргый тудуп каапканнаар”.

Ровно уунга бодунуң күштерин эде таарыштырып алгаш, дайын база катап халдап эгелээр деп кордап турган. Ынчан полктун мурнунга Бронники деп чуртакчылыг чөрөх хөй күштү мөөннээн немецтер таварышкан. Полктун разведказы ол черниң байдалын тодараткаш, “дыл” тудуп эккелгэн. Дайынның от точкаларын артиллери болгаш минометтар дузазы-бile узуткааш, бистиң гвардейжилеривис Бронникини эзлэп апкан. Ол тулчуушкунга танкыга удур боолаар взводтуң командири гвардейжи Сарыглар Бичен-оол онза шылгараан. Ол дайынның 2 бронетранспортерүүн, 1 пулемет точказын узуткааш, эскадронга бурунгаарлаар арганы берген. Дайынның арткан күштери хөй боо-чепсектиг чылгын каапкаш, Ровноже дезипкен. Агаар-бойдустун берге – малгаш-баларлыг, өл хар-частьыг байдалдары турза-даа, полк Ровно хоорай же чоокшулап бар-ла чыткан.

Ровно хоорайның чанынга келгеш Морозоваттыг 8-ки дивизияның полктары ангы-ангы дайынчы даалгалар алгаш, чарлы берген. 31-ги полк Млынов баар машина оруун болгаш демир-орук шугумун дуй туруптар даалга алган. 31-ги полктун 4-кү эскадрону база тодаргай дайынчы даалганы алган: чигир, тууйбу заводтарын болгаш дуржуулга станция-

Тыва эки турачыларның дайындан ээп келгени

чурттуң Улуг дайынның маадырлыларын менгежиткен 600 ажыл тураскаалдар бар. Диңгээлдеринде маадырлы-бile өлгөн тыва эки турачыларның мөчүлери кадагалаттынган, оларга тураскаалдарны Дубно хоорайның, Погорельцы суурнуң ажыл-дунма хөөрлөринге маадырлы-бile өлгөн тыва эки турачыларның музейин ажыткан.

Ровно, Дубно хоорайларда оларның аттары-бile адаан кудумчулар, музейлерде дайынчы алдарның экспонаттары тыва эки турачыларны кезээде сагындырып турар. Фашизм биле демисежип турган, фашизмни тиилээн кишилениң маадырлыг чоруу өлүм чок. Ук маадырлыг чорук чүс-чүс чылдарда чурттаар.

Кан-оол САТ белеткээн

Ада-чурттун Улуг дайынының бирги хүнүндөн эгелээш, бүгү тыва чон, оларның иштинде Өвүр көжүүнүн арат чону, гитлержи фашистерге киленеп, дайынчы езу-бile ажылдап, чурттаар,

БУГУ КУШТУ ТИИЛЕЛГЕ ДЭЭШ!

маадырлыг Кызыл Шеригге дузалажыр, тиилелгени дүргеде-дир деп улуг сорулганы боттарынын мурнунга салганинар.

Фронтуга, Кызыл Шеригге дузалаарының кол үндезини — мал бажын ёстүрөр, кижи бүрүзү шыдаар шаа-бile ажыктыг чүүлдү кылышыр, дузаны чедирери деп билип турганинар.

Фашистиг Германия ССРЭ-же оор езу-бile халдап келген берге үде өвүржүлөр эжелекчилерни чылча шапчыры-бile фронтуже эки турачы эрес оолдарын айткарып, акы-дуңма совет улуска, Кызыл Шеригге болдунар шаа-бile моральдиг болгаш боттук деткимчени көргүсken. Чүгле 1943 чылда безин көжүүнүн чону фронтуга дузаламчы кылдыр 112 инекти, 28 айтты, 660 хойну, 1230 өшкүнү дээш ёске-даа белекти берген.

Эки тура-бile чылбыр берип турган. Дузаламчы чырынга бистиң көжүүндан Сендажы Оруспаевич Монгуш — эмчи, Серен Хүргүл-ооловна Монгуш — башкы, Таан-оол Сагаан-Мөгөевич Монгуш, Самбылдай Осирович Ховалыг, Куулар Баазаң дээш оон-даа ёске аныктар идепкейжи киришкен. Кызыл кошту Кызылга чедиржиринге база-ла Самбылдай Осирович Ховалыгга баштаткан араттар киришкен.

Дус-Даг сумузунуң аныктар эвилелинин даргазы турган Кончук Балчырович Шойгу, оон ўөнүн ишти Күске Осировна Монгуш эштерин эвилелдеп алгаш, дузаламчы чылбыр идепкейлиг ажылдавышаан, боттары Кызыл Шеригге 10 чылгы малды, 10 баш бода малды, 25 шээр малды, 20 эжеш чылбыр хол хавын, 500 кг

Кым-даа, чуу-даа уттундурбаан!

Кончук идепкейлиг, эрес-шоваа, бижик-билиглиг сурталчы аныктар Кызыл Шеригге дузаламчы чыры-бile айттыг-чадаг, хаактарлыг аалдарны кезип, суртал ажылын чорудуп, концерт, оюн-тоглаазы-бile дүн, хүн чок ажылдап турганинар. А чон оларны деткип, чоок-кавыда кожаларын, дөргүл-төрелдерин эвилелдеп, демнежип, сүмележип тургаш, чылыг хол хаптарын, тоннарны, бөрттерни, уктарны аргып-даарап, хаак-шанактарны чазап, чодуу-торлааны доскаар-доскаары-бile донуруп, аң-мен эъдин дузап, донуруп, саржаг-далғанын белеткеп, мал-маганны, акша-төгерикти, алдын-мөнгүнүн

тарааны, мөнгүнден кылган сыргалар, билзектерни дузаламчы кылдыр берген.

Араттар Сандып Балчырович Донгак 19 айтты, 65 хойну, 20 аржылды, дүктү, алгы-кештен кылган эт-септи, Дадар-оол Аббаанович Түлүш 5 айтты, 40 хой-өшкүнү, фронтучу М.Ш.Давааның адазы Монгуш Шинин 20 айтты фронтуга дузаламчы кылдыр бергеннер. Чааш-оол Дембирелович Монгуш, Шаратай Сайлыкович Монгуш, Чөкпек Каң-оолович Монгуш болгаш ёскелер-даа база хөй малын дузаламчыга берген.

Фашизмни тиилээринге кииргэн үлүг-хуузу дээш 1944 чылдың август 11-де ССРЭ-нин Дээди

Совет
Эвилелинин
Маадыры

**Михаил Артемьевич
БУХТУЕВ**

Миша 1925 чылдың ноябрь 23-те Тожунун Карагаш деп черге төрүттүнген. 1943 чылдың июньда Совет Армияже кыйгырткан. Уралда танк училищезинге механик-чолаачының мергежилин чедип алгаш, удавайн фронтуже чорукан. Миша маадырлыг чорукту 1944 чылдың чайынында Белоруссияга кылган. Июнь 26-да Бобруйск хоорай дээш тулчушкунга Бухтуевтин танк ротазы Черные Броды станцияга күштүг моондакка — дайзының күяк поездизине таварышкан. Гвардейжилер — лейтенант Д.Е. Комаров-бile сержант М.А.Бухтуевтин танкызы шылгарында үрели берзе-даа, дайзын соксаал чокка боолап турда-ла үрелишикиннерни кылбык апканнар.

— Күяктыг поездини үстүривис ол! Бобруйскиже бурунгаар. Байырлыг, эштер! — дээн танкистерниң сөөлгү сөстери эфиргедыңналган. Күяктыг поезд бодунун одунун бүгү күжүн дүжүп бербээн Т-34-че угланаан. Ынчалза-даа ону чүү-даа доктаадып шыдаваан. Танк күяктыг поездже хөме халды берген. Чалбыш дээрже дүндүштөлип, аажок күштүг частыышкының дыңзыг даажы оларның эш-өөрүнүн чүректеринге чангыланып арткан. Ынчан Миша чүгле 19 харлыг турган.

1944 чылдың сентябрь 26-да ССРЭ-нин Дээди Совединин Президиумунуң Чарлын езугаар Тываның төлөттиг оглу Михаил Артемьевич Бухтуевке Совет Эвилелинин Маадыры деп бедик атты өлгөн соонда тывыскан. Кызылда оон ады-бile №1 школаланы, бир кудумчуну, Тоора-Хемде, Сарыг-Септе кудумчуларны адаан. 1973 чылда Белоруссияга үнгөн энциклопедиянын ийиги томундан М.А.Бухтуевтин адын тып ап болур. Эрс-дидим танкистин ады гитлержи эжелекчилерден Белоруссияны хос-тааннарның бирээзи кылдыр төөгүдө кезээ мөнгеде бижиттинген.

Адыгы САЯЯ белеткээн.

Мөнгүн-Тайгандың маадырлары

Дайын дээргэ халап-тыр, а тайбын дээргэ солун, хөглүг, чараш амыдырал-дыр. 1941 чылдың июнь 22-де кärжy болгаш күштүг дайын — фашистиг Германия совет чоннуң тайбын амырдыжын үреп, оор езу-бile халдаан. Олар дег дерзии, коргунчуг дайын төөгүдө турбаан. Фашистер менээргенип, совет чонну белен тиилеп алыр бодаан. Ынчалза-даа бүгү чон чуртун камгалап кирилек. Ада-чурттун Улуг дайының аар-берге чылдарында тыва чон Совет Эвилелингэ, маадырлыг Кызыл Шеригге шыдаар шаа-бile дузалажып турган.

Коргунчуг дайын үезинде мээн суурум чону анаа-ла коргуп олурбаан. Хэй-хэй араттар малын фронтуга дузаламчы кылдыр берип турган. Оларның аразындан Салчак Өрнүгү 1942 чылдың январьда 173 баш малды, 118 кг дүктү, 1824 акшаны Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр бергеш, Ленин ордени-бile шаннаткан. Тываның улустун чогаалчызы

Степан Сарыг-оолдуң “Саны-Мөгө” деп шүлүглелинин маадыры Ооржак Саны-Шири хөй малын дузалаанындан аңгыда, 1942 чылдың апрельде тыва чоннуң баштайгы мөөн белээн фронтуга үдеп чедиришкен. А Хорлуу кырган-авай база шүлүк маадыры болуп, фронтуга 278 баш малды 976 акшаны белекке берген.

Ол ышкаш Каргыдан Донгак Биче-оолдуң, Хурен-Тайгадан Иргит Чыдымның, Кара-Сал Чамырыктын, Мөгөн-Бүрэнден Саая Кара-оолдуң, Иргит Намзынның, Тоолайлыгдан Донгак Солдуктуң кииргэн үлүг-хуузу база улуг.

Мөнгүн-Тайга көжүнүн Каргы сумузундан Маадыр-оол Иргит, Бавуу Салчак эки турачылар бооп 1943 чылдың сентябрьда фронтуже ёске эш-өөрүү биле айттангаш, Украинанын хоорай, суурларын немец-фашист эжелекчилерден хостажып, эрес-дидим тулушканынга көжүнүн чону чоргаарланып.

Маадыр-оол Иргит Кодур-оол

оглу 1944 чылдың февраль 2-де Ровно дээш тулчуушкунга маадырлы-бile өлгөн. Дидим дайынчыны оон хоорайда орнукшуткан.

Бавуу Хойлукаевич Салчак дайын шөлүнгө ийи катап балыглаткаш чанып келген. Ынчалза-даа берге аарыгның, балыгларының салдарындан оон хөглүгбаштаа читкен. Сөөлүнде ол-ла хоочузундан 1949 чылда мөчээн.

Оон аңгыда бистиң көжүн чурттуг ужуудукчу Сергей Хунан-оол “Як”, “Лавочкин-5” деп самолеттарны башкаарын өөренип алгаш, фашистер-бile тулчуурнга белен турган.

Саны-Шириинин, Маадыр-оолдуң, Бавуунун, Хунан-оолдуң аттары-бile көжүн төвү Мугур-Аксы суурнун узун-делгем кудумчуларын мөнгежидип адаан.

Өскен-төрээн суурувустун маадырларынга чоргаарланып, олар ышкаш төлөттиг кижишер болур дээш өөренип турар бис.

Сайзаана ДОНГАК,
Мутур-Аксының №1 школазынын
өөреникчили.